

2. Грижак Л. Детермінація та індикація в системі англійської мови / Л. Грижак, Т. Ніколаєва // Актуальні проблеми романо-германської філології в Україні та Болонський процес. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 64–66.
3. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике / Виктор Васильевич Левицкий. – Черновцы : Рута, 2004. – 190 с.
4. Тошович Б. Квантитативная категоризация и категориальная квантификация / Б. Тошович // Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка. – М. : Индрик, 2005. – С. 104–126.
5. Wiese H. Numbers, language, and the human mind / H. Wiese. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 239 p.

ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНОГО ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

БАГАН М. П.

Київський національний лінгвістичний університет

Дослідники категорії заперечення багато уваги приділили аналізу функціональних параметрів спеціалізованих граматичних та лексичних засобів негатиції [6; 7; 8]. Відзначено також широкі можливості непрямой реалізації заперечення за допомогою усталених напівфразеологізованих конструкцій, риторичних питань, іронії [1; 4; 7]. Цікавим явищем, яке досі залишалося поза увагою мовознавців, є метафоричне вираження заперечення. Переносне вживання слів справді часто уможливорює лаконічну й влучну експлікацію певних заперечних значень, пор.: *пусті обіцянки* – обіцянки, яких **не** виконують, яким **не** варто вірити; *тупикова ситуація* – ситуація, з якої **немає** виходу; *липові оцінки* – оцінки, які **не** відображають справжній рівень знань кого-небудь. Метафоричне заперечення на відміну від граматичного менш категоричне, але емоційніше й колоритніше. Не випадково О. І. Глазунова цілком справедливо називає метафору “мініатюрою театральньо-художньою композицією”, що “ситуативно розкриває певний ідейний зміст чи комплекс значень ментального рівня, які жодним іншим способом не можуть бути передані” [2, с. 65].

Мета цієї статті – проаналізувати структуру поширених в українській та англійській мовах метафор із заперечним значенням, з’ясувати їхні мотиваційні ознаки, установити найпродуктивніші типи переносних заперечних значень у кожній мові. Зіставний аспект дослідження обрано з огляду на специфічність метафоротворення у різних мовах. Як слушно зазначає О. П. Левченко, “традиції перенесення інформації з одного концептуального простору в інший (чи змішування просторів) пов’язані з культурою (міфологічною, релігійною, політичною, історичною тощо терміносистемами) певного народу” [5, с. 120]. Зіставне вивчення метафор із заперечним значенням посприяє уточненню відомостей про можливості мовленнєвих виявів категорії заперечення та про особливості його когнітивно-образної реалізації в неспоріднених мовах.

За нашими спостереженнями, найчастіше за допомогою метафор в порівнюваних мовах передають такі заперечні значення: 1) безпідставності,

2) неважливості, 3) незворушності, 4) безвиході, 5) неналежного стану чого-небудь та 6) незрозумілості.

Заперечне значення безпідставності, марності чого-небудь в українській та англійській мовах передають за допомогою метафорично вжитих прикметників, що в прямому значенні вказують на відсутність наповнення, пор.: укр. **порожні** розмови, **пусті** обіцянки, англ. **empty words**, **empty shell**. Варто зауважити, що асоціативна модель **порожній** – *некорисний, марний, непотрібний* властива й німецькій мові [3, с. 188], що певною мірою свідчить про її базовий характер для людського мислення.

Щоб показати неважливість когось або чогось, носії української мови вживають слово **нуль**, пор.: *Маленька людина – це нуль, це ніщо...* (М. Гримич). Англійський відповідник **zero** теж має переносні заперечні значення “ніщо”. “нікчема, нуль (про людину)” [АУС, II, с. 710]. Ознака кількісного невияву сприяє увиразненню нікчемності, незначущості особи.

В обох порівнюваних мовах когось або щось, не варте уваги, характеризують за допомогою слів, що означають сміття, мотлох, дрантя. Такі метафоричні уживання марковані виразним емоційно-оцінним відтінком зневаги, пор.: *На Західну Україну прийшов... німецький фашизм, для ідеологів якого що українці, що поляки були “сміттям”, яке заважало будувати “Тисячолітній рейх”* (День, 11.07.03); *Старі олігархи збанкрутують і з'являться нові, які не підтримуватимуть всякий старий політичний “мотлох”* (День, 18.11.08). В англійській мові відповідні іменники **garbage**, **rubbish** теж використовують, щоб наголосити на низькопробності, нецінності чого-небудь, пор.: *literary garbage* “чтиво” [АУС, I, 466]; *Modern music is rubbish*. У гірничій промисловості словом **rubbish** позначають пусту породу [АУС, II, с. 276].

Яскраве заперечення значимості в українській мові забезпечує метафоризація іменника **дим**. Завдяки своєму прямому значенню у метафоричному вжитку він акцентує на минушості, невиразності чогось неважливого, пор.: “*До*” та “*після*” *вважає уяву тільки тоді, коли цей проміжок часу відбивається на власному обличчі. Решта – дим...* (І. Роздобудько).

Заперечну семантику незворушності українці реалізують метафорами **камінь**, **кам'яний**, **закам'яніти**, **закам'янілий**. Мотиваційною ознакою слугує нерухомість, холодність каменю. Напр.: *Її холодний, проникливий погляд і гостре кам'яне лице змінилося, зм'якло, і вона в одній хвилині забула все* (О. Кобилянська); *Ганс Штор, весь вирівняний, закам'янілий, стоїть непорушно з біло-сірим, як із вапна виліпленим лицем* (В. Винниченко). З каменем асоціюють людську байдужість і в англійській мові, пор.: *to look stonily at smb* “дивитися на когось з холодною байдужістю” [АУС, II, с. 442].

В українській мові незворушність людини часто порівнюють із **льодом**, **кригою**, пор.: *Не сумуй, моя кохана, Розтопи на серці лід* (Ю. Васильківський); *Тепер в її жилах, як і в голосі, була крига* (В. Шкляр). Мотиваційною ознакою подібних метафор виступають фізичні властивості льоду – його твердість і неприємна холодність. В англійській мові це перенесення не є таким поширеним, як в українській, проте також простежується. Зокрема, слово **iceman**, що позначає арктичного мандрівника, альпініста, продавця льоду, використовують для характеристики холоднокровного, незворушного гравця,

спортсмена, актора [АУС, I, с. 564].

Для обох мов типове перенесення назви безвітряної погоди на спокійний незворушний стан людини, пор.: укр. *Душевний штиль... Спущені вітрила. Порожнеча.* (В. Дрозд). Англійський відповідник *calm* теж розвинув переносне заперечне значення “незворушливість людини” [АУС, I, с. 170]. В основі перенесення лежить функціональна ознака відсутності руху.

Продуктивною є четверта група заперечних метафор, за допомогою яких кваліфікують безвихідну ситуацію. Зокрема, для цього в порівнюваних мовах використовують шахові терміни (пор.: укр. *пат, патовий*, англ. *stalemate*), якими називають ситуацію в шаховій партії, коли один гравець не поставив шах, а інший має куди ходити. Ознака неможливості руху далі зручна для інтерпретації безвихідної ситуації, пор.: *У Верховній Раді патова ситуація: одні не можуть переформатувати коаліцію, інші — бояться* (Україна молода, 07.03.08); *Talks between union and management resulted in a stalemate.* У переносному значенні безвиході вживають також лексеми, що позначають непроїзну колію чи непрохідну вулицю, пор. укр. *тупик*, англ. *blind-alley* [АУС, I, с. 130]. Напр.: *Ситуація, в якій зараз опинилася ПР [Партія регіонів] – це тупик* (Українська правда, <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/02/26/3212841/>); *All the clues led the police into blind alleys.*

В українській мові розвинулася ціла низка емоційно-оцінних метафор, якими заперечують можливість виходу з ситуації або сприятливого розвитку подій, пор.: *труба, кришка, кінець, фініш, крапка, гаплик, торба, дно.* Напр.: *Повний гаплик: віце-президентом “національного” телеканалу став гламурний іммігрант* (Народний оглядач, <http://sd.org.ua/news.php?id=18242>). *Рушниця в нього не така, як у всіх, а з біноклем... Як наведе на чоловіка, то вже, вважай, кришка* (Г. Тютюнник). Деякі з названих метафор мають досить прозору мотивацію. Наприклад, слово *крапка* асоціюється з кінцем речення, а слово *фініш* – з кінцем перегонів, тому цілком логічно, що цими словами характеризують обставини, які вже не можна змінити. Продуктивною є метафора ідіоматичного характеру *ставити хрест*, що виникла завдяки проведенню аналогії між припиненням розвитку кого- або чого-небудь та завершенням людського життя взагалі, пор.: *Якщо ж сьогодні реформу не розпочати, то на залізниці можна поставити хрест* (День, 30.07.08); *Я поставила на собі жирний хрест* (І. Роздобудько). Мотиваційна основа інших вторинних номінацій є менш очевидною. Наприклад, іменники *кришка, гаплик, торба* у своїх прямих значеннях не мають семи заперечення. Для вираження безвиході їх, імовірно, вживають тому, що первісно вони називали об’єкти, певним чином пов’язані з обмеженням. Зокрема, слово *кришка* означає предмет, яким затуляють отвір і відповідно обмежують доступ до чогось. Слово *гаплик* етимологічно пов’язане з *пута, кайдани* [ЕСУМ, 469]), його референт також має певний стосунок до обмеження свободи; *торба* називає предмет, який передбачає замкнений простір. Отже, асоціативні ознаки обмеження, поневолення, що властиві наведеним словам, є достатніми для образного втілення поняття безвиході.

Заперечне значення неналежного стану когось або чогось реалізують, переносно вживаючи назви ознак, пов’язаних із загибеллю, пошкодженням,

фізичними вадами суб'єкта чи об'єкта. Наприклад, метафоризація ознаки *мертвий* забезпечує увиразнення неактивності когось або чогось (*мертва буква* [ФСУМ, с. 62], *мертвий капітал* [ФСУМ, с. 364], *мертве царство* [ФСУМ, с. 938], *на мертвій точці* [ФСУМ, с. 894]), неперспективності задумів (*мертвонароджена дитина* [ФСУМ, с. 239]). Англійський відповідник *dead* у метафоричному вжитку також указує на непридатність чого-небудь (*dead timber* (або *wood*) [АУФС, I, с. 264]), ілюзорність (*dead sea apple* [АУФС, I, с. 264]), чиюсь нечутливість (*dead to all feeling* [АУФС, I, с. 264], *dead to world* [АУФС, I, с. 264]) або безперспективність, безвихідність ситуації *dead-lock* [АУС, I, с. 265].

Цілу низку переносних заперечних значень в обох мовах розвинули прикметники, що вказують на відсутність слуху. Зокрема, в українській мові *глухий* – це не лише той, хто **не** чує, але й той, хто **не** прислухається до чужих думок, **нечуйна** людина. Крім того, метафоризація ознаки *глухий* сприяє реалізації заперечного значення безвиході, пор.: *глухий кут*. В англійській мові відповідний прикметник *deaf* також характеризує особу, яка **не** прислухається до чужих порад, пор.: *deaf to advice*. Ще він позначає того, хто “позбавлений основної властивості; безплідний” [АУС, I, с. 266], а ідіоматичну сполуку *deaf nut* вживають, щоб наголосити на неперспективності якої-небудь справи [АУС, I, с. 266].

В українській мові неналежний стан чого-небудь увиразнюють переносно вжиті лексеми з прямим значенням нецілісності об'єкта, пор: *дірявий, щербатий, надщерблений, надломлений, надкушений, надгризений, надірваний*. У сучасному полемічному мовленні слова на позначення дефектів широко використовують для викриття недосконалості реалій сьогодення, пор.: *Дірява демократія* (Тиждень, 09.07.10); *Надкушена Конституція... і Я* (Дзеркало тижня, 5–11.06.10); *Перспектива: надірвана країна* (Главред, 17.12.09). Аналізоване перенесення відбувається за функціональною ознакою: недосконалі суспільні структури так само якісно не виконують свого призначення, як і речі з зовнішніми вадами. Специфічний зовнішній вигляд речей, що втратили свою цілісність, сприяє збагаченню метафор яскравими зоровими асоціаціями, і тому вони звучать особливо дошкульно. Неналежний стан суспільних явищ викривають також за допомогою метафоризації назв фізичних вад істот, пор.: *Історична пам'ять в Україні кульгає на обидві ноги* (Українська правда).

Семантику неадекватності, неналежної поведінки, псування чого-небудь в українських фраземах зображено як відхилення від прямого руху вперед, пор.: *збиватися (сходити) / збитися (зійти) на манівці* [ФСУМ, с. 323], *збитися з пуття* [ФСУМ, с. 324], *збочувати / збочити з дороги (з шляху, з стежки і т. ін.)* [ФСУМ, с. 324], *зійти з рівної (прямої дороги)* [ФСУМ, с. 334]. Мотив відхилення використано й для характеристики нерозумної поведінки людини, пор.: *збитися з пантелику* [ФСУМ, с. 324], *зійти /сходити з ума (з розуму, з глузду)* [ФСУМ, с. 335]. Ознаку кривизни використовують і для образного змалювання нещирості (пор.: *кривити /покривити (скривити) душею* “бути нещирим” [ФСУМ, с. 396]), недовіри (*дивитися косо (криво, боком, кривим оком)*) [ФСУМ, с. 236]). В англійській мові слово *wry*, пряме значення якого

“кривий”, у переносному вжитку також означає “неправильний, перекручений, брехливий” [АУС, II, с. 704]. За визначенням Є.І. Якушкіної, подібні метафоричні перенесення ґрунтуються на “типовому для слов’янських і центральноєвропейських мов асоціюванні прямого з правильним, чесним, справедливим, а кривого з неправильним, нечесним, несправедливим” [9, с. 163].

Метафори шостої, виділеної нами групи спеціалізуються на запереченні зрозумілості чого-небудь. Із цією метою вживають передусім слова, що вказують на певне затемнення, нечіткість вияву, пор.: укр. **темний, темрява, темнота, пітьма, мутний, муть, каламуть**, англ. **dark, muddy**. Ознака нечіткого бачення об’єктів у темряві чи мутній воді зручна для характеристики чогось незрозумілого, неясного, прихованого, пор.: *Коли заарештували колишнього панамського президента Нур’єгу (пам’ятаєте, була така темна історія з наркобізнесом), поліцейські в його будинку виявили багато ексклюзивних робіт Френка Майслера* (День, 11.09.03); *Бюджетна темрява. Бюджет-2011 настільки “загадковий”, що члени уряду боялися його коментувати навіть після презентації у Кабміні* (<http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2010/12/10/220059>); *Всі мої думки розгубилися, в голові стояла холодна каламуть* (Ю. Мушкетик); *to be in the dark about (on) smth* “не знати про щось” [АУС, I, с. 262]; *to keep smb in the dark* “приховувати щось від когось” [АУС, I, с. 262]; *Muddy thinking mucks up economic recovery*. Ці метафоричні уживання спираються на давнє переконання, що “ЗНАТИ – ЦЕ БАЧИТИ” [5, с. 92]. Те, що людина не може добре роздивитися, залишається нею не осягненим. Саме тому слова, пов’язані з затемненням, помутнінням, слугують для вторинної номінації незрозумілих, нечітких, плутаних речей.

Давнім і поширеним у багатьох мовах є також перенесення іменника **каша** на позначення чогось незрозумілого і невпорядкованого [5, с. 271]. Сема нерозбірливості, властива прямому значенню слова, виходить на перший план у його метафоричному вжитку, забезпечуючи творення переконливого образу людської розгубленості, неспроможності щось чітко пояснити, пор.: *Каша в голові як продукт споглядання* (День, 07.08.98). Характерно, що англійський відповідник **porridge** виражає дещо інше переносне заперечне значення “дурниця, усяка всячина” [АУС, II, с. 145], тобто акцентує не на невпорядкованості чого-небудь, а на його нерозумності.

Отже, в українській та англійській мовах метафора є ефективним засобом влучної реалізації заперечних значень безпідставності, незворушності, неналежного стану чого-небудь, безвиході й незрозумілості ситуації. Для цього в обох мовах переносно вживають назви ознак, дій, явищ, рідше об’єктів, що пов’язані з якимись обмеженнями, пошкодженнями, смертю, незаповненістю, нерухомістю та нечіткістю вияву. Вираження заперечного змісту за допомогою однакових лексичних перенесень в неспоріднених мовах підтверджує висновок дослідників про універсальний характер заперечення [8, с. 13; 7, с. 3]. Водночас у порівнюваних мовах є й оригінальні метафори заперечного спрямування, виникнення яких зумовлене специфічністю світосприйняття носіїв кожної мови.